

- СРУФТП** Ибрагимова В. Ф. Словарь русско-украинских фамилий тюркского происхождения. – Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография», 2009. – 116 с.
- СУІ** Трійняк І. І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 508, [1] с.

Natalia GORDIENKO

Peculiarities of Microstructure of Modern Anthroponymic Dictionaries

This article provides an attempt to evaluate the lexicographical achievements presented in modern anthroponymic dictionaries, their objects being names, surnames, nicknames, pseudonyms. Today this type of dictionaries is presented by a number of works, different in volume, created according to etymological, topographic and cartographic principles.

The analysis of onomastycons' microstructural elements has been conducted with consideration of some parameters, namely: grammar, stress, special marks, etymology, illustrative material, passportization. Obligatory and facultative parameters have been singled out. The author suggests a table stating presence or absence of certain components in the structure of vocabulary entries. Samples of entries and the suggested table show that the main parameters of anthroponymic dictionaries, regardless of their goals and target consumers are: grammar (case forms, gender), stress, passportization of units or illustrative material. Facultative parameters are: phonetic transcription, date of birth of a certain onym's hosts, special marks, illustrative material, quantitative characteristics of special vocabulary units.

Олена Дехтярьова

**Прийоми емоційно-експресивного використання
діалектних фразеологічних одиниць
у художніх текстах**

Фразеологічні одиниці протягом кількох десятиліть привертають увагу науковців своїми стилістичними можливостями (див. праці Л. Г. Авксентьєва, С. П. Александрової (Бибик), І. К. Білодіда, М. М. Богдана, В. С. Калашника, М. П. Коломійця, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, А. П. Супрун, В. Д. Ужченка, Л. Ф. Щербачук та ін.). Розвиток фразеологічної науки в ХХІ ст. потребує

розширення об'єктів дослідження, зокрема фразеологічного фонду, почерпнутого з художніх творів авторів, які є носіями живого говіркового мовлення. Такі твори актуалізують словникові скарби української традиційної фразеології та служать засобом фіксації багатьох мовних явищ, поширених лише на певній території. Тому вивчення функціональних властивостей діалектних фразеологічних одиниць (далі ДФО) в лінгвістиці тексту є одним із актуальних завдань на сучасному етапі розвитку фразеології. Подолання ДФО регіональних обмежень, введення їх до фразеологічного корпусу літературної мови – це процес тривалий, але закономірний у системі національної мови. Одним з основних шляхів впровадження ДФО до літературного вжитку є мова художньої літератури. Про важливість вивчення виражальних засобів, «вибраних і відібраних письменником із загальнонародної мовної скарбниці», у свій час зауважували В. В. Виноградов [2: 226], О. І. Єфімов [4: 10]. У творах художньої літератури на перший план виходить саме експресивно-стилістичний бік ФО, що дає змогу митцям активно залучати останні до побудови поетичних картин [5: 125]. Але вживання ДФО у художній літературі є органічним лише в такому вигляді, у якому це потрібно для здійснення авторського задуму, тобто завжди відбувається творча обробка. Містячи велику силу експресії й емоційної наснаги, ДФО є яскравим виявленням зображальних і естетичних якостей мови. Їх використовують для створення мовленнєвої характеристики героя, для оживлення авторської мови. За допомогою ДФО можна відтворити кожне явище дотепно, влучно, яскраво й оригінально, колоритно, бо у фразеологізмах найбільшою мірою закарбовано віковий досвід, етику й естетику, мудрість народу. «Неемоційних, стилістично незорієнтованих фразеологізмів не буває» [3: 179], у цьому дає змогу переконались матеріал української художньої літератури к. ХІХ – поч. ХХ ст.

Метою дослідження є аналіз ДФО як виражальних засобів художнього тексту та встановлення прийомів їх емоційно-експресивного використання. Джерельною базою послуговували ДФО, дібрані із творів Л. Мартовича, В. Стефаніка, Г. Хоткевича, М. Черемшини.

Характерною особливістю ДФО є яскраво виражена емоційність, яка тісно пов'язана з їх експресивністю. Під експресивністю мовних засобів, які виконують виражальну функцію, розуміємо наявність експресії – виразної сили ФО, яка робить «мовлення значно яскравішим, сильно діючим, глибоко вражаючим» [1: 19].

Необхідно відзначити, що «експресивність діалектизму підтримується, безперечно, ще й тим враженням мовної свіжості, небуденності, яке він справляє на читача» [6: 243]. Твори західноукраїнських майстрів художнього

слова показують численні приклади такого вживання ДФО, коли вони стають винятково експресивними.

Експресивні якості мовлення стають виразнішими завдяки вжитку ДФО, лексичні компоненти яких передають напружені психічні стани людини: *Та й я із страху ек прибїг, ек зримає в двері, то мнє без памніти до хати пусти-ли* [Хотк.-1: 115]; *Як уздріла попа коло хвіртки, то так гейби їй поза шкіру мурашки пополазили* [Март.: 9].

Неабиякою підсиленою виразністю відзначаються ті ДФО, що передають життєві труднощі, безвихідність становища, в яку потрапляє герой твору. Складниками таких ДФО здебільшого є підсилювально-видільна частка **хоч** (діал. **хоть**) і дієслово-імператив: *Таки не дам, хоть убий мене, то не дам* [Март.: 80]; *Хоть най мене грім уб'є, хоть най мене бола утне, хоть най мене викришит до пня, хоть най мене тут смерть найде, то я вам кажу та й на чім світ стоїт закликаючи, що за ніким не бажаю і з ніким я жити не буду* [Черемш.: 277]; *Аді, хоть медом масти, хоть дегтем чорни, а хоть мні бери та на шкамутки порубай, то ек кажу, шо ми ті жель, то жель* [Черемш.: 47].

Важливим чинником творення експресивно-забарвленого значення є гра-матична будова ДФО. Зокрема високий ступінь експресивності притаманний тим ДФО, які мають структуру порівняння: *То так, дивиси, стиснемо з двох боків лєшню, шо тріснет, ек вуша на гребінці* [Хотк.-1: 153]; *Ех / Смолока / ... п-пропав, – каже, – ек пес у ярмарку* [Март.: 371]; *Бадіки й челядь повста-вали, гей опарені* [Черемш.: 138]; *Бо не стій у церькки як слуп* [Стеф.: 34].

До сполук із високим ступенем експресивності також належать тавтологічні ДФО, де підсилювальну функцію виконують повтори: *А-а... Оле / Єким чудом чудненьким, єким дивом дивненьким... / Ано-ко ви, молодєки / Посувайтєси, дайте місце. Наш поренний пастух прийшов...* [Хотк.-1: 165]. *Де ж він сам буде в чужї чужиници* [Стеф.: 18]; *– Не пішла-сє тогїд, бо ніяк було, ба сєсє, ба тото* [Март.: 11].

Виразністю відзначаються ДФО, які введені в літературний текст і вступають у різку суперечність з його кодифікованими нормами: фонетичними, морфологічними, синтаксичними, лексичними.

Дуже ефективним, емоційно підвищеним прийомом є вживання лексичних компонентів у складі ДФО, які мають фонетичні особливості певного діалекту та від нормативних відрізняються одним звуком: вживання [у] замість [о]: *Хлопець бачив, що дєдє грає кумєдію, і мовчав* [Хотк.-2: 88] – пор.: *грати (ламати) комєдію* [ФСУМ: 195];

вживання [ї] замість [є]: *– Причєпїтьсє, як рїп'ях кожуха* [Март.: 61] – пор.: *як реп'ях до кожуха* [ФСУМ: 734];

вживання [и] замість [о]: – *Один одного в ложці води втопив би* [Черемш.: 135] – пор.: *втопити в ложці води* [ФСУМ: 159];

вживання [а] замість [е]: – *А проше, газди, а озміт же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні* [Стеф.: 66] – пор.: *без церемонії* [ФСУМ: 940].

На загальну експресивність фразеологізму певною мірою впливає зміна словотвірної структури або морфологічної форми одного з його елементів, наприклад: ствердіння у 3-ій особі однини дієслів теперішнього часу флексійного [г’]: *Як бог даст, то буде пшеница* [Стеф.: 148] – пор.: *як бог дасть* [ФСУМ: 41]; *Слухайте-ста, Ніколайшко, люба та тишина, знаєте добре, шо я вам не воріг, мене болит серце за вашим, але шо я вам поможу, коли мені самому увесь талан забрали* [Черемш.: 164] – пор.: *серце болить / заболіло* [ФСУМ: 794] та ін.

Письменники часто використовують у мовленні персонажів усічену форму родового відмінка однини займенника **його**: *Що то була за біда – так і найго дідько озьмет* [Хотк.-2: 273]. Серед дібраних ДФО зафіксовано випадки утворення вказівних займенників шляхом редуплікації: *Рано вчула, а вобіда законилася, а з сонечком пішла на тот світ до сина у гості* [Черемш.: 262].

Синтаксичні перетворення ДФО пов’язані зі зміною їхньої структури, тобто з переміщенням складників стосовно один одного та з розміщенням їх у різних частинах контексту. Хоча в українському синтаксисі немає жорстких правил розподілу слів у реченні, проте певний порядок все ж таки існує. Відхилення від нього відразу відчувається, воно сприяє певній естетичній напрузі, привертає до себе увагу, змінює експресивну роль того чи того компонента: *Коли ж рада громадська зачала урядувати, тоді аж староста доглупався, як він сам себе в дураки пошив* [Март.: 44] – пор.: *пошитися в дурні* [ФСУМ: 685]; *Били та катували наших татів та в ярем запрягали, а нам уже кусня хліба не дают прожертти* [Стеф.: 70] – пор.: *запрягти / запрягати в ярмо* [ФСУМ: 316].

Стилістичного ефекту звучання живого усного слова досягають письменники, коли вживають поряд кілька ДФО у контексті: *Єк дало мені пуду – волосяє д’гори здіймалоси / То сми без памнеті вилеків наверх, аж там трохи очунавси* [Хотк.-1: 113]; *Дай господочку милосердний, аби я з онего місця не рушилася, аби мені руки покрутило, аби мені ноги відоймило, аби мені очі повилазили, аби мені мову умкло, як брешу* [Март.: 10]; *Аби єму остатна година була, аби біг дав, шоби він сам тим молоком найдавси / Христинин у зубу не має шо взєти, а він єго до аптики за молоком посилає* [Черемш.: 78]; *Якби ні жінка мізинним палцем кинула, та й бих капурець зробив, на винне яблуко бих розносочив* [Стеф.: 20].

Значний ефект дає заміна стилістично нейтрального нормативного складника ФО його експресивним діалектним синонімом. Майстри слова вдаються до лексичної заміни, щоб надати традиційному фразеологізмові забарвлення того діалекту, носієм якого є той чи той герой художнього твору. Діалектні синоніми певною мірою стилізують мову художнього твору, служать засобами характеристики й самохарактеристики персонажів, але головною їхньою функцією є надання оповіді емоційно-оцінних обертонів, відсвіження загальноновживаних висловів, створення художньо-естетичної атмосфери в літературному тексті:

діал.: *смучя година* (смучий – літ. чортячий, анафемський). *Лицатий і кушкатий свідок штовхає Романа збоку і безпечатить: – Спаде і на них смучя година* [Черемш.: 215] – пор.: *лиха година* [ФСУМ: 177];

діал.: *мреч в очех* (мреч – літ. туман). *Та витак си провергли – а ту ті мреч в очех, а дух ек не зіпре у хавках* [Хотк.-2: 23] – пор. *туман в очах* [ФСУМ: 903];

діал.: *пустити плявзу* (плявза – літ. наклеп, дурниця): *Кажіт самі, ци я шос помилив, може, або йкус **плявзу пустив*** [Черемш.: 136] – пор.: *пускати / пустити поголоску* [ФСУМ: 720];

діал.: *кальму кидати* (кальма – літ. ганьба): *Але Іван її спинив: – Спам'ятайся, дурна / А хто ж би таку «кальму» кидав на чоловіка* [Март.: 307] – пор.: *кидати пляму* [ФСУМ: 370];

діал. *запери г'ямбу* (гямба – літ. пащека, морда): *Пий та й **запри** собі г'ямбу, бо в мене забава* [Стеф.: 126] – пор.: *закривати рота* [ФСУМ: 319].

Фразеологічні синоніми – багатющий арсенал емоційно-експресивних характеристик осіб, предметів, процесів. Вдало дібраний синонім влучно, вичерпно й лаконічно передає ставлення мовця до об'єкта мовлення: пор. літ. *мати зуб* – діал. *мати пізьму* (*пизму*), *брати* (*взяти, мати*) *за зле, мати уру* «Сердитися, гніватися на кого-небудь»: *А Головач дїправді має любаску собі, і вна на него **пизму мала** в серці* [Хотк.-1: 52]; *Краньцовська ж **узьяла** їмості її мовчанку **за зле**...* [Март.: 385]; *Таже я казати казав, коли ж бо **має** на мене **пізьму*** [Март.: 29]; *Ек заступник віта на твого сина **уру має**, то ти собі Митрику, бійси, кілька хочеш, але села не рунтай, чєлїди не положи* [Черемш.: 139].

Спостережено в мові художніх творів і зведення фразеологізмів у синонімічний ряд – ампліфікація, яку використовують для якісної характеристики дії, стану людини: *Проклинав ніби себе самого: **аби** мене **шляк трафив** з такою роботою / **Бодай** же я **до завтра не дїждав!*** [Март.: 379]; *Митро **вкусився за язик, зціпив** губи* [Черемш.: 136]; *А **дай** божє **здоров'є**, а **жййте** здорові, а **декую** вам, **шо-сте** уступили до хати, **міні** весіле **буде** веселїце* [Стеф.: 182].

Зміну форми та експресивно-стилістичних якостей ДФО здійснено також завдяки поширенню його новими лексичними компонентами, які продиктовано логіко-ситуативними умовами контексту: *Ото **декувати** **Богові** естельному.*

не була нас ні раз громовице сего літа [Хотк.-1: 121] – пор.: дякувати Богові [ФСУМ: 287]; Повинувався **голосові вищого серця** [Март.: 339] – пор.: *голос серця* [ФСУМ: 187]; Тому дівки та газдині **мір'яють її згiрдним зором**, обминають і в селі, і в бабинці церковнім [Черемш.: 243] – пор.: *мір'яти оком* [ФСУМ: 494]; Молися за мене, най мене бог хоронит, най мене **направит на ліпший розум**, бо тьби спечу у вогні, як пацюка, бо меш три дні попів за своїм богацтвом згортали [Стеф.: 133] – пор. *направляти на розум* [ФСУМ: 535].

Досить виразні, експресивно забарвлені контексти створюють антонімічні поєднання слова або словосполучення з фразеологізмом, наприклад: *Я му не дав житє та й відобрати не можу* [Хотк.-1: 52] – пор.: *давати життя* [ФСУМ: 208] – *відбирати життя* [ФСУМ: 114]; **Біг дав, та й біг узєв**. *Найшлоси було тройко, та й аді, так єк віником замів* [Черемш.: 76] – пор.: *Бог дав* [ФСУМ: 36] – *Бог прибрав* [ФСУМ: 38].

Однією з особливостей українського діалектного мовлення є тісний зв'язок із частками. Ця лексико-граматична категорія не тільки не заперечує структурну достатність наказових форм, а й посилює їх стилістичну виразність, надає їм різних модально-експресивних відтінків. Так частка **не** разом із дієсловом-імперативом недоконаного виду передає експресивну заборону, експресивне прохання: *Е, ні / Не гніват Бога / Гостина була пишина* [Хотк.-1: 25]; *Ти, мене, розумієш, на агзамент не бери*, бо я, ади, рівно не піду [Март.: 77]; *Ви, любєтка, не пиліт мого серця*, бо я вже спилений [Черемш.: 67]; *Ідіт, старий, спати, не гніт бандиги*, а завтра підемо в село на вибір, та ми тих богачиків трохи намнемо [Стеф.: 134].

Потужною експресією відзначаються фразеологізовані прокльони та заклинання з діалектною часткою **най**: *А обсіли, най би їх так франця та короста обсіла*, єк вони нас обсіли [Хотк.-1: 30]; **Най** *такого сина грім заб'є*, шо нєню не шінує [Черемш.: 81]; *Агій на тебе, та же най твої голови дідько причепитси*, як не мої [Стеф.: 34].

Повторення фразеологізму може бути засобом мовної характеристики персонажа: *Ану, аби так пани або крамарі, – сказав малий Микита, – то хоть най усі вмирають, що до ноги, то ніхто їм не заперечить / Хоть най їх холера витисне до лаби, то кождому зась* [Март.: 42]. У даному мікроконтексті повторюються 2 ФО: одна – кодифікована **до ноги**, а інша – діалектна **до лаби** (лаба – літ. нога) [ФСУМ: 556]; *Та й головов у стіни не бийте*, бо нічо з них не віб'єте / *А головов я в стіну б'ю*, бо би-м не місці задеревіла, як би-м не біла [Стеф.: 85] – пор.: *битися головою об стіни* [ФСУМ: 27].

Посилюється експресивність ДФО, коли використовуються пояснювальні слова **єк тот повідав, як якийсь казав, єк єкийєс казав, казати** та ін. *Та*

вно на правду, *єк тот повідав, не пхай пальці межі двері, аби те не скалічило* [Хотк.-2: 175]; – *Но-но-но, жінко, бог з тобою / Чоловік, як якийсь казав, хоче зажити світа: на то бог дав неділю / Цілий тиждень працюємо, як той казав, в поті чола, а...* [Март.: 26]; *Але, єк єкийс казав: дуріють, бо мают з-за чого дурити, а на свіжім люхті то ше гірше йде їм дур до голови* [Черемш.: 44]; *Кажут, шо болото зробив з жінки / А рано вона хотіла втечи, але їмив та прив'єзав та місив обцасами, як у глину / Най бог боронит від такого!* [Стеф.: 83].

При прямому використанні фразеологізмів ступінь вияву їх експресивності певною мірою зумовлений місцем в реченні: якщо ДФО перебуває в постпозиції, вона становить образну вершину контексту. Привертають увагу зафіксовані ДФО із підвищеною експресивністю, локалізовані у кінці речення, які виконують додаткову узагальнювальну функцію в контексті, що їх оточує: *Хліба вони не роблять, підвод не дають так, як на долах, обходимося ми тут із ними, як із панянками якимось, – і все невлад, все він тебе ненавидить, сатаною дивиться* [Хотк.-1: 39]; *Йди й ти за Гриньком та там будете оба сміятися з того святця, – сказав Іван, а тут стули хавку* [Март.: 237]; *Стійте, як мур, як камінна скала, на против і бийте його на скамузь* [Черемш.: 128]; *Слабував я тогди довго, гадав, що вже буде капут* [Стеф.: 169].

І навпаки: зниження експресії спостережено, коли ДФО розміщена у препозиції, у такому разі вона вносить логічний відтінок пояснення, уточнення. *Та з мене мій сім шкур ізпустит, єк му не принесу чірвоних* [Хотк.-1: 60]; *Узяв піп на мене пізьму, – говорив Гриць до жінки по якімось часі, вернувши від хреста / Як, за що! – А чи ж я знаю* [Март.: 29]; *Іде публіка в голову, а я таки не темлю, коли-сми її заживав / Нема з-за чого та й тому не кортит, най постит душа* [Черемш.: 45]; *Але мої діти ростут по бурінах разом з курьми, а як шо до чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, шо вони цілий день їди* [Стеф.: 139].

Отже, діалектні фразеологічні одиниці в художніх текстах є засобом посилення експресії, увиразнення, іноді унаочнення думки, яку письменник доносить до читача. Проаналізований матеріал дозволяє встановити такі прийоми експресивного використання ДФО у художніх творах: 1) уведення до контексту ДФО, лексичні складники яких відтворюють напружені психологічні стани людини, життєві труднощі; 2) вживання ДФО, які мають структуру порівняння; 3) повторення фразеологізму; 4) перетворення складу ДФО (поширення, редукація і т. ін.); 5) зміна синтаксичної структури ДФО; 6) антонімічне поєднання ДФО; 7) використання діалектних синонімів; 8) зведення

фразеологізмів у синонімічний ряд; 9) вживання поряд кілька ДФО в контексті; 10) місцезнаходження ДФО в реченні; 11) відбиття фонетичних, морфологічних, синтаксичних діалектних рис, притаманних певному говору та ін.

ФО з діалектними елементами значно експресивніші порівняно з кодифікованими, вони свідчать про копітку роботу щодо добору, відшукування образних зворотів для посилення барвистості мовлення мешканців Буковини та Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. і виразності думки письменників. Як справжні майстри творчого слова, письменники намагаються «видобути» із кожної ДФО максимальний семантико-стилістичний ефект і, разом із тим, уміло використати їхню експресивну функцію. Збагачуючи експресивні засоби літературної мови, діалектні ФО засвідчують свій вплив на цю мову й неабияку життєдайність.

Література

1. Берлизон С. Б. Экспрессивность и эмоциональность – доминирующие элементы смысловой структуры фразеологических единиц // Вопросы семантики фразеологических единиц славянских, германских и романских языков: Тез. докл. – Новгород, 1972. – Ч. 2. – С. 19–21.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – М.: Гослитиздат, 1959. – 654 с.
3. Дудик П. С. Стилістика української мови: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 368.
4. Ефимов А. И. Стилістика художественной речи. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 519 с.
5. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
6. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови: Монографія. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.

Джерела

- Март.** Мартович Л. Твори. – К.: Дніпро, 1976. – 428 с.
- Стеф.** Стефаник В. Повне збір. творів: У 3-х т. – К., 1949. – Т. 1. – 377 с.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.
- Хотк.-1** Хоткевич Г. Довбуш. – К.: Дніпро, 2004. – 392 с.
- Хотк.-2** Хоткевич Г. Камінна душа. – К.: Дніпро, 1981. – 295 с.
- Черемш.** Черемшина М. Твори в двох томах. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 1. – 336 с.

Olena DEKHTYAREVA

Emotional and Expressive Ways of Dialect Phraseological Unit's Usage in Artistic texts.

The article considers the usage of dialect phraseological units in artistic texts as means of increasing text expressiveness. Scientists are much interested in studying phraseological fund taken from the artistic texts of the authors as bearers of dialectal speech at the end of XX – beginning of XXI centuries.

Basic emotional and expressive ways of dialect phraseological unit's usage in artistic texts are determined. Dialectal phraseological units proved to be means of intensification of expressiveness in description of characters, making the author's language more lively and reflecting ethnic peculiarity.

Лілія Дідун

**Фразеологізми з семантикою інтенсивності
як об'єкт наукового дослідження**

Фразеологічна система української мови становить незмінний інтерес для вивчення багатьма науковцями. Під фразеологізмом ми розуміємо «нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів» [16: 770]. Фразеологічні одинці виступають своєрідними інформаційними конденсаторами у мові суспільно-історичного, культурного досвіду нації.

Теоретичні основи фразеології як окремої лінгвістичної дисципліни викладено в працях В. В. Виноградова, Б. О. Ларіна, Л. Г. Скрипник, Ф. П. Медведєва, М. Г. Демського. Важливі напрацювання з теорії фразеології містять праці В. П. Жукова, В. М. Телії. Питання фразеології є об'єктом наукових студій українських мовознавців М. Ф. Алефіренка, Л. Г. Авксентьєва, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, Л. І. Коломієць, Н. М. Неровні, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, Л. А. Юрчук та ін.